

Тес-Хемни дескинدير

Чогаалчының орук демдегеллери

«САЛЮТ»-ОЛИМПИЙ ЖИ АЛЧЫЛАР БАЖЫНЫ

МОСКВА. Найысылалдың муруну чөөн талазында «Салют» деп олимпиаданы аалчыларга 2020 орун неменир. М. БАРАБАНОВТУҢ ФОТОСУ. СЭТА ның фотохроникасы.

МУЗЕЙ ЗАЛДАРЫНДА

Чаз чыл бугуурунда республиканың чурт-шынчил музейинин бир залын долгуз-биле чаартып, аде нылган. Тывага революция мурунуң төөгүзүн көргүскен экспонаттар көрүнүчлөрүн кичээлгеини хаара тууар. Тыва өгүнүң эт-херекселери бурун-биле делгеттинген.

Алдан-маадырлар булуңунда оларның үзөл-бодал, сагыш-сеткилин детнээ, бөлдүнүп, чуугаалашкан турар эраттарны чонар-даштан чонуп кылганы солун. Ол-ла булуңу композитор А. Чыргал-оолдун алдан-маадырларга тураскаткан симфониялыг поэмазы наастап турар.

Музейиниң чаартынган залында лама-хамның, нолон-нарның, эр-херээжен кижи-лериниң идиш-хептери, нокуун, сумузуңу аайы-биле делгеттинген. Тывага өрүс чон изеп турар өйдө Кызыл хоорайның төлөсөл-лө планы, нартызы, еске-даа хоорай, суурларның тыттып тургустунган ай, чылын өгүнүг будунтар-биле чараштыр парлан, тайыл-бырлааны база солун.

Хөөрден тыгылган өктер, билентер, чинчилер болгаш бай-ыгуурган херээженниң куду үзүнде не-дер идиш-хеп, наасталгалар солун экспонаттар бооп турар. ТАР залында Д. Аламыктың мылант ча-лап кылган айттыг херээ-жен кижи, партизандар, эки турачылар болгаш өскө-даа амылдар көрүч-чүлери сонугаалып турар.

Бир залда С. К. Токаның эдилелери, эр-херекселери. Ында оң шерик идиш-хеп, чеди Ленин ордени, фото-чурттары, номнары делгеттинген.

Уениң дарт эргилдизин көргүскен пейзажы бой-дуз залында ол беш илгир-гис шортаның, улуг дас кушту, эр, кыс кара куштар, настарны, харлыг тайгада ак кодааның, күртүң, тоорааны болгаш өскө-даа ак-мөңгү көрүчүлөр сонугаал көрүлөр. Ол ыш-наш совет-моол найырларга тураскаткан суй-белентер база хейу-биле делгеттинген.

Музейиниң чаартынган залдарын сонугаал көргөн киши уруглар, школачы-лар, студенттер, культу-ра амылданчылары, өскө чер-лерден келген аалчылар, пенсионерлер байлак, солун экспонаттарны делгеп көргүскени дээш өөрүп четти-ринишкенин састерин му-зей дептеринде билип турарлар.

Алдан-Маадыр аттыг чурт-шынчил музейиниң амылданчылары артык чылдың планын амыр күү-сеткен. Чаз 1980 чылдың планын амылданчылар база амыр күүсөдү дээш, му-зейиниң амылданчылары чо-гадының бугу-биле күе-нишкенин амылдан ки-рипкен.

Р. ТОЛЗАТМАА.

ӨӨРЕНИП АЛДЫВЫС

Куш-ажыл өөредилгезин чогулчалыг организациялар талазы-биле сагыш салыш-кын сөөлгү үеде улгаткан. Чоонта чаз республиканың башкылар билин бедилер институту куш-ажыл баш-кыларын мурун эрттир-ген. Шунту 51 киши те-ория болгаш практикага хей-шак дургузунда амыттыг, солун чүүлдерин өөренип алдыныс. Институттун ме-дици И. Б. Артына семи-нарның амылын эки ду-туп эрттирген.

Т. САЛЧАН, куш-ажыл башкысы. Бай-Тайга район.

Бо чер терле ыдыг кезеде хай азынсакалгы турар. Оон улумулан чеже-даа хар чаар-тар, дораз-ла хөртүктөн кал-тар, чүткө-мөстө, ийлер кара хөөрү артар. Ам база-ла кы-дыг болду. Хем иштинин орук кыймын харынын удуу-лаз хөткө, кураак чыгыш. Бистер дөрт кижи бис: чуруктуу И. Ч. Салчан, партия обкомунун амылданчысы С. М. Кулажы, чолатай Д. Соян база мен.

Ажыл чок анаа шаап турар кижилер кайда боор, бастын кижи бүрүз даанган хүлээл-гег И. Салчан-биле бис ийя райокиун амылчы чоинары-биле—номчукулур болгаш кө-рүкчүлөр-биле учурашп, эр-тин турар чылда Тываның чо-гаалчылары, чурукчулары чу-ну кылганын дугайында от-четтарымыз оларны мур-нуга берип, оларның ажык-тыг сумелерин динчаар со-рулгалар бар чыткан бис.

Ынчан кезээлдектет апарган, ынтала-даа чырык хөөрү.

— Калдак-Хамар эгеле-диң—деп, И. Салчан, өскө салган кижилер мыкш, хе-кертен шөйүп бадары.

— Ырда кирген Калдак-Ха-мар бо ынтала—деп, чолатай шала хертейти чазай-чазай олурупкан, шөккөн көчүгү догдан олур.

Калдак-Хамар артын-сыын. Каскан болза, аптаан бо-ла.—дээш, чөдүргүлээш, И. Салчан, оон ынай чүү ийи-мон?—деп, менче көрдү. Ол аразында чамдыкын уттуп алган.

Хартыга дег чытааннарга. Калбак чаагыр орук болза. Ийе хары, ол ирны бистин Тывада билбес кижи чок. Оон автору ону чогадырынын мурунда ол артты айттыг чангыс эвес катан ийди-бээр ашкан дээрлик чыгыш тур-бас. Айттыг ажык кым бил-бес деп, ол дугайында тайыл-дыр-даа эгд дээрде айт-ла болгай, а чычаан? Оон ажык айт-биле калып делээр. Ол дуга-йың С. Тока көчүгү эки билип тургустунган амылданчы о-дурулар баштай оон бода-лынга, оон соонда сазын кы-рыга чуруттуңу келгени ол-дур.

— Бо ыр-даа Тывага та-раан. Мен база билдир мей. Калдак-Хамарын орун кы-лыр дээш, бистин Барыш-Хемикте билин эгелек улус бадан турду чол—дээш, С. Кулажы билин үзүктелген, немел—кадым.—Кижилерге дээшп, оларны мындыг ажылы көдүрүптер чо-гаалар херек дээрим ол-дур ийи. Кусун-хаай, демир-хүрөк-биле кылган орук-тур бо. Ам калыг-дыр? Чүткө-мөстө.

Шын хары, ол ырм Калдак-Хамарны ажыр машина оруу-үндүрүгени дузалыг болган. Бир-тээ мындг болганда, түт деп маржжар.

Бистер партия райкомунга челе бергеш, баштай ырак че-лерден, ылангы О. Шынаадап

эргелизисе калдыгыт деп деп турган бис. Ынтала-даа СӨКП райкомунун секретары П. Т. Дамба-Хуурак би-ла С. С. Куулар «Чогура» совхозун Харал-Тен ферма-зында эгелерин сумелер, чүткө дээрде «О. Шынаа, У. Шынаа-биле телефон хары-залыс багай. Анаа-ла буу-лаа челе бөгүр, кайып боор. Мын-ла мынар баар улустар бар. Олардан сөстө бердиритпээли, белеткейи тургузун» дигир болган.

— Мынган-дыр аз, чогаалчы-лар, чурукчулар. Дугурушту-вус да? Ам хап олтура ажыр-бас—дээш, бирти секретарь бистин колдарымыз тутту—Дараагында маршурдунары бо секретарь-биле дугуруш ап турар силер—дээш, Серен-маа Саймы-ооловга айтты.

Биске калыг удураанымыш-кын турар боор, чүдүдүт кө-рөк. Дашчаар үзүп келгеш, Иван Чамзыевиче чуугаала-дым:

— Көрдүң бо, Чамзыевич, ам хамык учур бисте эвеспе—деп.

— Чүңү калчар улус бис?—деп, кижин үзүр айттыр-дыр.

— Ол дээрде чүткө районда эвес, республикада 'сурагыт ферма деп олурганын амын-аңк мыйаан. Ында мурун-аңк-лар чыл. Чурукчу кижи чуру-зун, чогаалчы кижи билин дээш ол эвес чүве бо.

— Ам калчар, кымдар алаар.

Харал-Тейин сүт-барзан фермазы—комсомолу амык-тарын, Саянчыларын барык шунтуу чалып кыстар. Элек-ке халдып кирип келдирисеке, кижир ортуу чаа чедип чоруур кире, силер арныгың эр үткүч үнүп келди. Ол болза Ч. Н. Баткар болду. Оон соон дээрли дилин ажи борттуг, ажи хээлг дүрүк догарык дугураң келди тоңун Ч. Х. Баткар—өгүлү херээжен эки үнүп келди. Мөң эри таштаптар. Каш чыл бургунаар чалыгга чамырда, оларнык ак өңгө кирип, ак чөмөн четтирген кижи мен. Ийек-кадай черле хөлөк хун-ду-дүзүлгө-дээш, эгелдээ-дээш, даа улус. Куспактар чыгыш учурашканы.

— Чогаалчылар харын ийди-кайда хэоп турар улус бо. Хөлөк сонугаалар улус бис. А чурукчулар арай—дээш, Чооду Намдалович мээң чу-рукчу ажыме бүдүп көрдү.

— Ажырба-ас. Ынчан көстү бээр—дээш, Иван Чамзыевич дидиш бажынын дугу суй-багыла-дыр.

Ч. Н. Баткар ол ферманың эргелизисе, анаа амыла-ла дымка үр алаарган. Ол ферма хей сүт сазар талазы-биле су-рагыт. ВЛКСМ обкомунун шалтыр Кызыл тутун 7 чыл улаштыр тудун турары алаа багыткан.

— Мурнакчылар салерде хей-дур. Черле кымнарын те-гидеп турар деп азан болур силер?—деп сонугаалдым.

— Бирезин бо—дээш Ч. Н.

Баткар мыза орун кырында олурган бодунуң уруу Баткар Оюмаже айтты.—Оон ыдай Адыа Хавак, Эртине Санаа-маа, Дежит-оол Зоя.

Шайлаң, чөмөчүн алгаш, кызыл-булуңга учуражыш-кын эрттирдисе. И. Салчан бодунуң даа, өскө-даа аш-пөрлерини чураам графит-тит чуруктар ап чораан. Олар-ны көргүзүп тайылбырлаан. Саянчылар дымка-ла сонуг-ган. А оң соонда база катан Баткарларын бажыныга кел-генинесте, И. Салчан сазын, каранды алгаш, ферма эрге-лекенин чурааш олурган.

Шунту-ла кижилер ону дол-гаш берген. Удатпаанда Чоо-ду Намдалович олурган боду ол-ла хөөрү үзүп келген. Кө-рүкчүлөр магаал-ла хамыс-даа чүве эвеспе—дигир-даа.

— Чурукчу болурга амыр-даа чүве эвеспе—дигир-даа.

— Ой, авай-авай, дигир хе-вээр мыкшамал-даа—дээр ки-жи бар.

— Чүткө дөртөн хере минүт болду—дээр-даа бар.

— Дөртөн минут иштээш минчаар чуруттар дээш, ол бир чыл өөренип чүве—деп, чурукчу тайылбырлай-дыр.

— Чүте оң бир боор. Оон хей-ле болгай—деп, мен уур-ландым.

— Чүткө чурулгага өөрени-рин мычарын ол беш чыл учулыгы өөренир. Алды чыл институтка өөренир. А оң мурунда школага өөренири баар бар.

Чооду Намдалович кымза-даа артык өөрүп олур, кары-тары өөрүшкү догдан, эри-перинде дугуругүт курашыл-дыр. Сактырыма, шынаа-ла калыг көчүгү дөмөй чок деп магадан хамыаң олур ыш-кан.

— Ажырба-ас. мычан көстү бээр дээн мен азе. Бо-дур—дигител, Иван Чамзыевич кы-зыл алган ажылымын, баша ооруп олур.

Уран чулууду «чогаалдары-ны, алыныгы эки, амылдар-ды шын-биле көргүзүп турар чогаалдар болза, кижилерге дээшпиг уаң. Иван Салчан-тың бо чуруу Чооду Баткар-нын сетим-сактыгын өөртүп, ону моон-даа артык ажыла-рыңа көдүрүп чуугаалы.

Тес-Хемни дескиндиң дөрт-зун хаалып келген бис. «Хал-зың» деп көстү анаа шаап турган деп көчүкчүлөр кайып биле бээр. Бистер анаа-ла со-рулга чок халдып турбаан болдур бис ийя, а хүс сагыш-а, молдудуула-ла, хүс черге учуражышканын эрттир, күш-ажылын, культураның мурун-аңк кижилери-биле таны-жып, чуугаалып орууп тур-ган бис. Хүндү школарга, чок болза малчылар-биле учуражып, а кезең суурлар-ды турттакчыларыңа.

Культура бажынарыңа, клубтарга бар.

Тес-Хемге согул катан чор-базымын дээр хей-ле эвес чылдар эркен. чеди-ле чыл. Бо аразында мыда болгулаан чаартылгалары саанар бер-ге, Совхозтар, салбырлар төл-тери көчүгү өскериле: узун дургаар шөйлүлгүзүн, дорра

дургаар калбаргылаан. Совхоз ажылынарының бажына-рында суг-биле чылдар бата-рылар, телевизорлар, сооду-чулар.

Бистер культура ажылакты-лары болганымыста бистид бир-ле дугаарында сонугаал өскөрүлгө культура олглары болбас эргажок. Ол талазы биле өскөрүлгө хамыктай өскү, чүткө ийден. Берт-Дыда Культура бажынының чаражын калчар. А О. Шы-наже кирип олурганда, саян карактарында бир-ле дуга-рында ийи хайт чаа школа көстүп кээр. Оон чаражын калчар боор, сайзана-ла! Черле мычаш, «О. Шынаа» совхозтун төвү онза-ла ча-раш-тыр.

«Кызылдар» совхозче бар чыткан бис.

1947 чылда чүве. Ынчан партия обкомунга сектор тур-гы мей. База-ла болганда, ба-ла-ла кижил, бир дуга-биле бир-ла калачкын алышкан шалыктыг бар чыткан бис. Бир көрүгүг, хөвүнү, хөвүндө өскө-мөк өшкүлөр халтып тур-Хай-даа көчүгү.

—Бо кайда аламын өшкүл-ери боор?—деп айттырым. Де-ти дараа дүдүкчүлүгүң.

— Өшкү эвес, чөрөнелер-дир—дээш ийи.

Ол дугайын сактып келгеш, өөрүмгө хөөрдис. Д. Соян ол чер чурутту кижиче чүве-дир. Ол билбей, кым билер.

— Оларын көөр дээр болза, Моонче бээр херек—дигир. Шынаа маңаа чүс-түзү-биле өзүп-торуп турган ан ам чоп мында чок апаргаш Анаа кым буруу-дугу?

Кызыл-даа калып келгенинесте С. М. Кулажы ол хүс база биске көчүп келген чүве. Бистий чуугаалымы динчал оруп-оруп, база «шымчыл» калгыт: — Ол-дур, силерде-дир, чо-гаалчылар. Ал-мөң калыгала-дың дугайында дээшпиг чо-гаал билип чалаан силер—дээш, та чүңү болзаң, са-ла талыдаң каттырды.

Шынныг түзе черле шынныг. Болал оранымы, оон оозу чөд мыкшай. Ынтала-даа бир чү-реге ол ынтала-ла соора салды. Чай аразында-ла чүч көчүгү төмөс хөвүл деп олурган чү-ве.

— Барлык хөвүздүң калыг-дыр-ды?—деп айттырым.

—Оо, мын бичин-даа болза, оон амык үнүк артык-ла болгай—дигир. Ында тараа та-пыл турарымын болаан боор. Шынаада ажык чок хөвү кайда боор, чүткө кижилерде а-ла мааржар. Бир эвес бо хөвү-ларын сүтүздүдүр, чөмөчүл-дигер болза, ол-ла-дир, та-мык байлак төктүр-ле келер. Бетин ийек. Районун ийи ажуу-лгын чыгыш Кызыл-Чыраа суурун калында чайын боор-та, довурак-доошун дуй ап ту-рар хөвүл дээшпиг, чыжырга-ла сым тараан, алды чыл иштине болуу-чөдүрү-биле ажаал-тежээп келгенин соо-ла, бо чылын баштайгы дү-жүдүн бере берген-дир. Ол-дур.

С. СУРҮН-ООЛ, (Уланчылыг).

СОЛУН САЛЫГ

Тыва АССР-иниң чаз чемпио-нады эркен чылын декабрыда болган. Тос салыг көчүгү дү-рген эркен. Ойбактыг бүрүзү-чү аразында демисел чидиг болган.

Тыва АССР-иниң чаз чемпио-ну Ч. Оюнуң Ө. Бегзини, В. Буузкавечи утканы черле чо-руштут болган. Номчукулурга сонугаалчылар-биле Ч. Оюң—В. Буузкавечи оларын соси салымы маңаа көртүгөйи: (орус салыг). 1. е4 е5. 2. К13 К6 3. Кс6 д6. 4. К13 К-с4 5. Кс3 К-с3 6. бс3 Сс7 7. д4 Кс7 8. Сд7 К6 9. г3 0-0 10. 0-0 Сд7 11. Лел Лс8 12. Сс5 Кд5 13. Сд2 С6 14. Лб1 Лс8 15. е4 Кс7? (кара тала-ны моон сонугаалгы берге-дешкине таварып эгелээң үең ол 15. Кс6 соонда «с» шугуулуна солугушуну болган-да ак оолдарыны коошкан ка-ра тала билген). 16. Кс6! 6? (16. Кс6!) 17. ф5 К5 18. Кс4 Сд4 19. г4 (кара койныкы камгалалыңа халдаашкынын эгелен) Кх4 20. Фс3 Сс5? 21. 14 Сд4+ 22. Кх2 Кс2 23. С3 Сс7 24. Лл Сс6 25. Лб1 Сс7? 26. г5 г5 15 27. Лг1 Фс7 28. Кс5 Фс5 29. т-с5 К13+ 30. Ф13 С13 31. г3б6. Кара тала дүжүп берген.

Н. ШИШИГИН.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 9-ТА БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

10.00 — «Уе». Информационная программа. 10.40 — «Эртенги гимнастика». 11.05 — «Каң бил-зекчигеш». Мультфильм. 11.20 — «Ажык ном». Хой сериа-лыг уран-чечен телефильм. Бирги фильм. 1-ги серия. 12.35 — «Билдинир-даа бол билдинес». 13.35 — Чаз ме-дээлер. 13.40 — 16.00 — Чи-сар. 16.00 — Медээлер. 16.20 — Морда АССР-иниң 50 чылынга. Документалдыг фильм. 16.50 — «Поэзия». Я. Рипс. 17.30 — «Таны» — амыларым.

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — «Харымаалар, гор-нистер». 18.35 — «Литература тала-зы-биле учуражышкынар». Телефильм. 19.05 — «Кежиг». Уран-чечен кыска фильм. 19.25 — 19.55 — «Роль». Докумен-талдыг фильм.

АГААР

Кызылдың агаар станциясы-ның динчалдып турарын агу-гаар алырга, богуң республи-кага бүргөп, эмиер, чамдык черлерге быскан хар чаар. Ба-рымы чук угланышкынын хаттын дүргени секундда 2-7 метр чедер. Агаарның темпе-ратуразы 23-28, чамдык ра-дионарга 12-17 градус соор. Кызылга будунтар, чагыс Хаттын дүргени секундда 2-7 метр чедер. Агаарның температуразы 26-28 градус соок болур.

КИНО

ЯНВАРЬ 9-ТА «НАВЫРАЛ»: «Котовский» 9.30, 16.40, «Удмуртская интеллект» (ийи сериялыг) 11.00, 13.40, 18.10, 20.30 ша-ктарда.

«ПИОНЕР»: «Ожум океан-ның дээрбечилери» (ийи се-риялыг) 9.00, 13.05, «Куу куш-тар-принтер» 11.40, 15.45, «Көвүк» 17.10, 19.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мультифильм-нерин чаз чымызы» 11.00, «Ынакшылым, мулгаралым» 13.00, 16.50, 18.40, 20.30 ша-ктарда.

«ВОСТОК»: «Чүткө чангыс дүне» 10.00, 12.00, 14.00, «Князь-хоорайжыгаштан ры-нарь» 16.00, 18.00, 20.00 ша-ктарда.

Редактор В. С. ШАРВАН.

Республиканың хөгжүм-шии театры

ЯНВАРЬ АЙНЫҢ РЕПЕРТУАРЫ

9. 30. КЕЖЭ	В. Ник-гол. ХАЙЫРАН БОТ
11 КЕЖЭ	Н. Воронев. ИСТЕЛГЕ
13 КЕЖЭ	А. Лауринчюнас. ӨЖЗЭННИН ӨНУ
16 КЕЖЭ	Н. Воронев. ИСТЕЛГЕ
19 КЕЖЭ	А. Гельман. АДААҢА АТ САЛГАННАР БИС
26 КЕЖЭ	А. Четкин, Е. Мамий. ЧЕГДИРГЕН ЫНАКШЫЛ

Шиниң эгелээри кезээлгил 19 шакта.

Коллективтиг чагыларын хүлөп ап турар. тел. № 2-25-49, 2-35-88.

Кассаның ажылдары 10 шактан 19 шакка чедир.

«Тэли» совхозтун дирекциязы, партком болгаш амыл-чын комитет СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-иниң алдарлыг тудугчулар.

Яков Езутеуевич БАЗЫРНЫҢ озал-ондакка таварышкан, хөөртен мөңгүн-биле холбаштыр оон өг-бүдүлгө болгаш төрелдеринге хамы кажымдалды илгерилеп тур.

Д. ОНДАР, медицина эртемнеринин кан-дыады.